

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola
Történelem Segédtudományai Program
Doktori értekezés tézisei
Szemán Attila
Bányapénzek Magyarországon és történeti hátterük
a 16. század közepétől a 18. század végéig

Témavezető: Dr. Pandula Attila Csc., habilitált egyetemi adjunktus

Budapest, 2013.

1. A téma jelentősége

A szerény külsejű bányapénzek soha nem tartoztak és ma sem tartoznak a széles körben ismert múzeumi gyűjtemények közé. Ennek több oka van: a mindenki által ismert és sokak által gyűjtött általános forgalmi pénzek többségével ellentétben nem nemesfémből készültek és hozzájuk képest jóval kisebb számúak, ezért még a gyűjtők számára is nehezen elérhetők. S végül meglehetősen nehéz értelmezni sokszor csak néhány betűből álló éremképüket, így megfejtésük a kutatók számára is kihívást jelent. Pedig numizmatikai, bányászat- és gazdaságtörténeti szempontból egyaránt fontos jelentőségük van a bányapénzeknek. Rajtuk keresztül jobban megismerhetjük a bányák korabeli működését, ami a tárgyalt korszakban talán még fontosabb volt az ország gazdaságában, mint egyéb korszakokban.

Az oszmán hódítás hatására a 16. század során a Magyar Királyság mezőgazdasági területe nagyon jelentős veszteségeket szenvedett el, s a megmaradó országrészen – többnyire mezőgazdasági tevékenységre alkalmatlan területeken – több jelentős bányavidékünk helyezkedett el. Felértékelődött hát a bányászat jelentősége, hiszen a kimutatások szerint bányászati eredetű jövedelmek a 16. század utolsó harmadában becslések szerint nem kevesebb, mint egynegyedével részesedtek a Magyar Királyság jövedelmeiből.

2. Előzmények, historiográfiai áttekintés

A magyarországi a bányapénzek nem csupán a bányászat történet egyik fontos tárgycsoportját alkotják, hanem az ország általános pénztörténetében is jelentős szerepet játszanak. Már Réthy László is önálló fejezetet szánt a magyar pénzek fontos csoportjait bemutató katalógus tervezetében, s ezt numizmatikai szakirodalmunk egyik legalapvetőbb művében, az 1899-ben megjelent *Corpus Nummorum Hungariae*¹ közölte is. Miközben azonban a tervezet forgalmi pénzeinek több csoportjáról is megjelentek a máig használható katalógusok, ez a fejezet váratott magára. A tudományos feldolgozás alapjait Gohl Ödön teremtette meg a *Numizmatikai Közlöny* 1920-as számában közreadott, „A magyar bányapénzek” című munkájával. Széles látókörű és elsősorban nem a bányapénzekkel foglalkozó tudósunk értékelése szerint „ezen érmék a magyar bárcáknak legérdekesebb és legtanulságosabb csoportját alkotják”.² Úttörő munkája után azonban sajnos mintegy fél évszázadig nem akadt szakavatott kutató, aki foglalkozott volna ezzel a területtel.

¹ Réthy L.: *Corpus Nummorum Hungariae*. Magyar Egyetemes Éremtár I. Buda-pest, 1899. p. 6.

² Gohl Ödön: *A magyar bányapénzek*. *Numizmatikai Közlöny*, 18-19 (1919-20) 1. p.

Az 1970-es évektől kezdtek szórványosan megjelenni szakcikkek a korszakhoz tartozó egyes bányapénzekről, és pedig nemcsak hazánkban, hanem az egykori Csehszlovákiában is. Magam dr. Gedai István ösztönzésére kezdtem a témában dolgozni, saját cikkeim 1992-től jelentek meg. A magyarországi bányapénzek a kor színvonalának megfelelő, teljes körű katalógusát 2008-ban készítettük el.

3. A kutatás forrásai, a feldolgozás módszerei

A forgalmi pénzek katalogizált és viszonylag jól feldolgozott anyagával szemben a bányapénzek esetében már a tárgyi anyag összegyűjtése és katalogizálása is külön jelentőséggel bír. Ez az a típusú numizmatikai anyag, amelyben még a jövőben is várható új darabok, de akár új típusok előkerülése.

Az 1920 előtti, főképp német nyelvű, szakirodalomban a szűkszavú leírások mellett kialakultak bizonyos meghatározások, besorolások, országhoz, bányahelyhez kötések. Noha ezek indoklása – az elmúlt korok szokásának megfelelően – gyakorlatilag hiányzik, mégis mint meglévő kiindulási lehetőséget alkalmazni kell és lehet. Ezeket ugyanis a korszak olyan képzett szakemberei készítették, akikről feltételezhető, hogy mérlegelték adataikat. Emellett kétség kívül közelebb álltak korban a feldolgozott anyaghoz. Természetesen megfelelő forráskritika alkalmazása indokolt ezekben az esetekben.

A régebbi numizmatikai irodalmat az 1920-as Gohl-féle katalógus alaposan összeszedte, a felgyűjtött anyag azonban számszerűleg természetesen bővült az elmúlt, megközelítőleg évszázadnyi időszakban.

Ami azonban ennél jóval nagyobb jelentőségű, pontosítottam a bizonytalan és helytelen besorolásokat és megítéléseket, értékeléseket is. A bányapénzek használatának háttere, ugyanis komplex megközelítést kíván, melyben a numizmatika tárgyi anyagának vizsgálatát együtt kell hasznosítani a bányászattörténet ismereteivel és a fellelhető levéltári adatokkal. Szerepe van ebben a gazdaságtörténetnek, de az igazgatástörténet és politikatörténet vonatkozó részeinek is. A magam részéről az elemzések során egyes vizsgálati szempontokból a minél komplexebb bemutatásra törekedtem, így a bányák működtetésében szervesen részt vevő bányapénzeket a bányagazdaságon belüli szerepükben vizsgáltam, a fellelhető, nem túl nagy számú levéltári forrást is felhasználtam.

A bányapénzek csak a bányavidékek és települések egy részéhez kapcsolhatók. Előfordulásuk és fennmaradásuk is esetleges, és nem feltétlenül használták őket azokon a helyeken, illetve maradt tárgy és róluk adat, a ahol a bányák és bányahely jelentősége alapján várhatnánk. Viszont dolgozni csakis a meglévő, vagy levéltári forrásban szereplő darabokkal lehet.

4. A dolgozat eredményei

A bányapénzek numizmatikai anyagának felgyűjtése, rendszerezése

A bányapénzek jelenleg ismert teljes körű numizmatikai anyagának felgyűjtése és katalógusba foglalása volt a feldolgozás első lépése. Ez szolgáltatja az alapot a bányapénzek történelmi hátterének kutatásához. A munka részét képezi a tanulmányozott tárgyi, azaz numizmatikai anyag bemutatása, főbb típusainak bányavidék és bányahely alapján csoportosított bemutatása, leírásai. Bányahelyenként a hely bányászatának rövid összefoglalásával, a numizmatikai anyag sajátosságainak leírásával és a következtetések levonásával.

A bányapénzek meghatározása, funkcióinak tisztázása.

A bányapénzek meghatározását, valódi funkciójának tisztázását a régebbi szakirodalom meglehetősen bizonytalanul kezelte. Jószerevével minden korabeli 16-17. századi rézpénzt a

bányapénzekhez soroltak. Nagyon kevés konkrétumot és pontos funkció meghatározást találtunk, ezért a különböző bányapénznek nevezett rézpénz fajták és egyáltalán a korai rézpénzfajták pontos funkcionális meghatározását egyik fő feladatunknak tekintettük. Így elkülöníthettünk valódi bányapénzekről a rézváltópénzeket és a szükségpénzeket, valamint ez utóbbi egy alfaját, az ostropénzeket.

A legrégebbi időktől fogva a bányászati termelés egyik tehertétele, hogy a bányák többnyire a lakott területektől távol, nehezen megközelíthető vidékeken található. Ezeken a vidékeken gyakran terméketlen volt a föld és a bányamunkásnak amúgy sem volt sok ideje művelni a földet munkája mellett. Így a bánya üzemeltetője biztosította mindennapi élelmiszer ellátásukat saját boltjával. Érdekében állt, hogy a bér munkások lehetőleg olcsón jussanak élelmiszerhez, hiszen csak így lehetett alacsonyan tartani a béreket. Ez a gazdasági szemlélet és stratégia megfigyelhető nemcsak a korabeli magánvállalkozóknál, hanem a kincstári bányáknál is.

A valódi bányapénzek a pénzzel szemben támasztott minden olyan igényt kielégítettek, amely egy kis közösség életében jelentőséggel bírt. Világpénz-funkcióról bizonyára nem beszélhetünk, de még egy valódi teaurálás sem volt lehetséges: a szigorú finomsági követelményekhez kötött nemesfém-tartalom, az értékállóság előfeltétele hiányzott. A veretek az üzemeltető, a bányatulajdonos vagy bérlő által garantált kényszerárfolyamon forogtak. A bányapénz ennek ellenére fizetőeszköz volt és az érintettek körében betöltötte az érték mérő és a forgalmi ill. részben a felhalmozási eszköz feladatkörét is.

A bányapénz szerepe a bányagazdaságban

Az ellátás megkönnyítése mellett fontos szerepe volt a bányauzem rentabilitásának fenntartásában, hiszen a bányatulajdonosnak joga volt a saját munkásait ellátni, amit gyakran saját terményeit felhasználva tett meg. A bányapénzek tehát elsősorban a természetbeni juttatásokat takarták, azaz természetbeni juttatást fizettek vele. A bányatulajdonos valójában monopól helyzetbe került, s ezzel vissza lehetett élni. A bányapénz lehetővé tette, hogy ne kelljen a korszakunkban sokszor nehezen beszerezhető és főleg drága ezüst aprópénzben a teljes bért kifizetni, s ezzel egyszersmind biztosította a bányamunkás gazdasági kényszerrel történő röghöz, azaz vállalathoz kötését. A más által el nem fogadott bányapénz ugyanis nem adott kellő anyagi alapot ahhoz, hogy a bányász munkahelyet változtasson. Különösen így volt ez a családos munkások esetében. Nem kellett tehát egyáltalán szükséghelyzet a bányapénz kibocsátásához. Habár a bányatulajdonosok indoklásában általában az aprópénz hiánya, a munkások ellátási nehézségei szerepelnek. Valójában azonban a nagy és kiskereskedelmi árrés megszerzése és a munkaerő biztosítása volt a feladata. A bányamunkás számára a mindennapi élelmiszer és ital megvásárlása létszükséglet volt. Ehhez pedig apró, valójában a forgalomban levő legapróbb címletekre volt szüksége. Ebből következik, hogy a bányapénzek névértéke is a legapróbb címletekhez igazodott.

Kiemelten vizsgált bányapénz sorozatok.

A kiemelt bányahelyek viszonyainak, bányapénz használatának részletes ismertetése komplex forráselemzés alkalmazásával történik. Ilyenek az alsó-magyarországi bányavidék területén az Úrvölgy-Besztercebánya, a felső-magyarországi bányavidék területén Szomolnok, Dobsina, Fönikszhuta és Szalánk, a szatmári bányavidék területén Nagybánya és Felsőbánya.

A bányagazgatás felépítése, strukturális változásai.

A bányagazgatás struktúrájának szerkezeti változásai is jelentősen befolyásolták a bányapénz használat lehetőségeit. A katalogizált bányapénz anyag alapján a legjelentősebb bányapénz sorozatok a nagy kincstári kezelésű vagy a bérletbe adott kincstári tulajdonú bányauzemektől maradtak ránk.

A selmebányai és kassai rézpolturák történetének feltárása.

A csoportot a régebbi szakirodalom meglehetősen bizonytalanul kezelte, de aztán besorolta a bányapénzek csoportjában. Bár a rézpolturáknak valóban erős kötődései vannak a magyar bányászat történetéhez, valójában egészen más volt a szerepük, s az a használatukból eredő problémákon keresztül országos jelentőségűvé is vált. A történeti adatok komplex vizsgálatával tisztázhatók funkcióik, melyek végső soron azt bizonyítják, hogy eredendően az első rézváltópénzek kiadásának kísérletével állunk szemben. Nyolc éves használatukat (1695-1703) csak azért kell kísérletnek neveznünk, mert az országgyűléssel nem hagyták jóvá veretésüket és mert bukásuk után egy ideig szüneteltették használatukat. Elértéktelendésük oka az volt, hogy a szakember által megadott mennyiségi korlátozást nem tartották be. A bukásukból adódó elkeseredés miatt egyik közvetlen kiváltó okává lettek a Rákóczi-szabadságharc kitörésének.

A rézpolturák stilisztikai jellemzői a kincstári bányapénzektől erednek. Később ezeknek a jegyeknek a hatása figyelhető meg a szükségpénzek (ostrompénzek, obsidionalisok) éremképében.

A bányapénzek és bányászat-történeti vonatkozásaik terén a jövőben tér nyílhat egy nemzetközi együttműködésre a szlovákiai kutatókkal, akik egyre jobban érdeklődnek a bányászat története iránt. Ez előremozdíthatná újabb forrásértékű anyagok bevonását a további kutatásba.

4. A dolgozat témájában megjelent publikációk

Szemán Attila: Legkorábbi magyarországi bányapénzeink Numizmatikai Közlöny 100-101(1999-2000) p.89-96. 1.tábla

Szemán Attila: Közöletlen selmebányai bányapénzek a Központi Bányászati Múzeum gyűjteményében Numizmatikai Közlöny 90-91(1991-1992) p.159-163. VII. tábla

Szemán Attila: Bányapénzeink funkciója a bányagazdaságban BKL Bányászat 129(1996) millecentenáriumi múzeumi szám p.483-487.

Szemán Attila: Szomolnoki bányapénzeink egy csoportja Numizmatikai Közlöny 94-95(1995-1996) p.63-73. t.1.

Szemán Attila: A bányászat az ország három részre szakadása idején a 16. század közepétől 1711-ig in: A magyar bányászat évezredes története I. köt. IV.fej. 136-197.p. OMBKE Budapest,1997.

Szemán Attila: A Rákóczi-szabadságharc időszakának "labanc" rézpénzei Folia Historica 19.(1994-1995) Budapest,1998. 87-121.p.

Szemán Attila: Bányapénzek, réz váltópénzek, szükségpénzek a XVII. század második felétől a XVIII. század elejéig in: Múltunk építőkövei Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára Székesfehérvár, 2001. 123-147.

Szemán Attila: In Necessitate... A Rákóczi-szabadságharc „labanc” szükségpénzei Martin Opitz Kiadó Budapest, 2003.

Szemán Attila: A rézpénzek szerepe a Rákóczi-szabadságharc kitörésében és bukásában Történeti Muzéológiai Szemle 6(2006) 25-36.p.

Szemán Attila: Schmöllnitzer Bergwerksmarken Numizmatika 21(2006) Bratislava 31-40.p.

Szemán, Attila – Kiss, Gábor Bergwerksmünzen Ungarn und Siebenbürgen (1548-1947) Szerzői magánkiadás 2008. 504.p.

Szemán Attila: A szatmári bányászat bányauzemeltetési- és birtokviszonyai a bányapénzek tükrében a kora-újkorban 322-335.p. in: Tanulmányok *Buza János* 70. születésnapjára szerk.: Bessenyei József - Draskóczy István Budapest-Miskolc, 2009.

Szemán Attila: Úrvölgyi bányapénzeink in: Bányászat-történeti Közlemények. Rudabánya, 6(2011) 1.sz. 15-45.p.

